

ИОАН ЛЕСТВИЧНИК И ОБРАЗЪТ НА ДОБРИЯ ПАСТИР В „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ“

ДИМИТЪР КЕНАНОВ

*Нека изследваме преди всичко откъде вее вятърът,
за да не разпънем платната в противоположена
посока. Лествица. 26, 175.*

Методът на съпоставянето и дедуктивният подход заемат определящо място при изграждането на положителните герои в средновековната агиография. Ето защо за всеостранния анализ на съчиненията от тази жанрова група е така необходимо да се издирват съставките на художествения и идеологическия метатекст — кръгът от литературни първоизточници образци, библейски алюзии, цитати и други. Подобни проблеми са поставяни в славистичната наука при изучаването на „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак¹, който представя учителя си в основния му художествен „ипостас“ — духовен глава на българския народ от края на XIV век. И тъй-мо затова Патриарх Евтимий е отъждествяван с добрия пастир: на източниците, които формират иносказателните значения на този образ и на претворяването му в Цамблаковото слово са посветени следващите тук наблюдения.

* * *

В световните митологии *пастирът* е обвързан със скотовъдческия бит, изпълнява функциите на защитник, вожд, патриарх, месия². В библейските сказания причастни на скотовъдството са Авел, Авраам, Давид; пастири се покланят на младенца Исус³. В раннохристиянското изкуство Христос често е представян „под образа на пастир (във вид на юноша без брада), нарамил овца“⁴. Всъщност в Новия завет се извърш-

¹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971. Нататък всички цитати са от това издание; А. Наумов. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. — Литературна мисъл, 1973, 1; А. Наумов. За литературно-естетическите възгледи на Григорий Цамблак; Д. Кенанов. Топиката в произведенията на Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984, 51—56, 144—150; К. Кабакчиев. Към семантико-идеологичната и стилстичната интерпретация на „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак. — Старобългаристика, 1985, 3, 87—98; К. Мечев. Григорий Цамблак, С., 1969; J. Alissandratos. The Structure of Gregory Camblac's Sermon on Euthymius in The Context of Byzantine and Medieval Slavic Literature — Palaeobulgarica, 1980, 4, 40—57; J. Alissandratos. Medieval Slavic and Patristic Eulogies, Firenze, 1982.

² Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. М., 1982, с. 291.

³ Пак там, 291—292.

⁴ Е. Нестеровски. Литургика. С., 1931, с. 109. Срв. апокрифното открито

на алегорическо и символическо преобмисляне на онаследените митологически схващания за пастира. Така е в притчата за загубената овца и блудния син (Лк. 15, 1—32), символ на Исус като мирови трехонзкупител е Агнецът (1 Петр. 1,9; Откр. Йоан. 13,8)⁵, в своите проповеди Исус се самоназовава: „Азъ есмъ пастиръ добрый: пастиръ добрый душу свою полагаеъ за овцы“ (Йоан. 10, 11; срв. Евр. 13, 20). Прочее „добрият пастиръ“ е върховният пример за подражание от агиографските герои — дейци на църквата. Аскетическата книжнина пренася символа в света на монашеството.

По системата на Евагрий Понтик през VII век Йоан, игумен на Синайския манастир, съставя „Небесна Лествица“ — през средните векове тя е общопризнато и изключително четено ръководство за нравствено поведение на отшелниците. Насловът на книгата дава име на автора (Лествичник) и налага символа за духовното усъвършенстване на монасите — стълбата (лествица) с 30 стъпала (степенн), по които се достига до небесния връх на съвършенството. Не е трудно да се забележи, че преносното значение възниква по логиката на типолого-алегорическото възприемане на старозаветните легенди и сказания — има се предвид съновидението на Авраамовия син Яков със стълбицата, издигаща се от земята до върха на небесата (Бит. 28, 11—15); под тридесет стъпала се подразбират тридесетте години на „скрития живот“ на митологемата Исус⁶. Исихастите славословят „Лествицата“ за „божествена книга“. Тя стои на първо място в препоръчителния списък на аскетическите писатели, направен от Григорий Синант, тя се цитира, функционално изравнена с каноническите книги, в Евтимиевото житие на Иван Рилски⁷.

Съставна част от „Лествицата“ е посветеното на Йоан Райтски „Слово към пастира, което ни учи какъв трябва да бъде наставникът на словесните овце“. Редица гледни точки от това поучение Григорий Цамблак претворява, търсейки у Евтимий чертите на истинския пастиръ.

Първите аналогии с „Лествицата“ се откриват в глава 9 на „Похвалното слово за Евтимий“, където с възклицателни реторически въпроси се възславя безмерното послушание на младия инок Евтимий, неотстъпното отблъскване на лукавите изкушения, неговото всеобщо молитвостоеие, непрестанните песнопения, прогонването на змия. Такъв монашески стил на поведение е усърдно препоръчан от Йоан Лествичник.

Цамблак въвежда алегорическото съпоставяне на Евтимиевото демоноборчество с тактическата военна хитрост за спечелване на победа — войската да бяга, преструвайки се на победена: „Много пъти опитните в бран и проявени в мъжество воини, поради голямото си военно изкуство, искайки да нанесат бляскава победа над противника, го подмамват с бягство, за да се излъже гонещият ги и от мисълта за победа да се отпусне, а те в победните му заблуждения по-лесно го побеждават и го показват като изиграно дете. Така и нашият опитен воин на духовната бран, като се преструваше на победен от естеството, още повече побеждаваше това естество. И на лукавия се падна не само безплодната борба, но и пълното с присмех отстъпление, а пък на блажения — не само освобождение след победата, но и прослава заради умението“ (135—137). Творческият първообраз на майсторската притчова успоредница отвежда към Йоан Лествичник (Стъпало 26, 139): „Който е победил страстите, той рапява бесовете: като се преструва, че все още е изложен на предишните страсти,

венне „Пастирът“ от Ерм. И. С. Свенцицка. Тайните писания на първите християни. С., 1981, 154—163.

⁵ Срв. присъствието на символа в литургичното тайнство „Евхаристия“. Е. Нестеровски. Литургика. . . , 206—209.

⁶ Вж. Ив. Дуйчев. Йоан Лествичник и неговата главна книжовна творба. — Ив. Йоан Лествичник. Лествица (Стълба за духовен живот). С., 1982, с. 8. Всички цитати са от този превод на митрополит Писиф, в скоби се посочват страниците от изданието.

⁷ Вж. Д. Кепанов. Полихроний Агапиевич Сирку (Сирков) — виден историк на старата българска литература. — Старобългаристика, 1985, 3, с. 119.

той измамва своите врагове и те не го попадат... Как да ти опиша чистотата на нян мъж, който влязъл в блудилището уж с греховна цел, а всъщност довел намиращата се там блудница до чистия и подвижнически живот?... Но такива подвижници трябва да бъдат много внимателни, да не би, като се опитват да се надсмеят над бесовете, те самите да бъдат осмяни от тях. Тези хора действително са такива, за които апостолът е казал: „Смятат ни за измамни, но ние сме истинни“ (2 Кор. 6, 8) (174—175).

Възможно е към алегорията с воинското изкуство Григорий Цамблак да е подкинат от Евтимиевото „Похвално слово на Иван Поливотски“, където подробно се повествува за хитроумието на Калоян в битката с ричардите кръстоносци на Латинската империя (14 април 1205 г.). Калоян изпраща преден отряд към Одрин, а основните си войски укрива в местността на сражението. Преследвачите на „бягащия“ отряд попадат в обкръжението на българската армия.

Вече патриарх, на „учителския престол“ Евтимий е образец, пример на съгласието между думи и дела: „Понеже слушащите поученията първо виждат с очи учителя, той беше образец за наставление и извън думите — беседваше за добродетелите и себе си показваше с дела изцяло съвършен (Понеже слышашци такое уче же очи ма на очители зрехъ, образъ въ къ наказанию и къ оме савесе и о и уже добротелехъ беседоваше, себе показоваше всего дела пръвообраза) (178, 179). Въплъщение на единството между думи и дела е истинският пастир и за Йоан Лествичник (Слово. ., 5, 4): „Доколкото настоятелят вижда, че както послушниците, така и мирските посетители му вярват, дотолкова той е длъжен със страх да пази себе си във всичко, което върши и говори, знаейки, че всички на него гледат като на главен пример и приемат всичко от него като правило и закон“ (216).

От една страна, Евтимий е олицетворение на смиренното в отношението си към паството, съгласно евангелската повеля (Мт. 11, 29), но от друга страна, той притежава „достойството“ да внушава страх у „зверовете“-еретници. За равновесието между умереното смирение и умерената твърдост се обявява и Лествичник (Слово. ., 8, 2): „Пастирът не трябва винаги безразсъдно да се смирява пред подчинените си, но не бива и да се превъзнася винаги безсмислено, имайки предвид в двата случая примера на ап. Павла“ (218—219).

На учителското пастирско умение (художество пастырско) е неприсъща яростта към провинилите се пасоми, мисли Цамблак, потвърждавайки твърдението на Йоан Синайски, че е „неестествено да видим пастира разгневен“, тъй като „истински пастир е онези, който може да издери погиналите словесни овце и да ги поправи със своето незлобие, усърдие и молитва“ (Слово. ., 11, 2, 1,1, с. 220, 213).

И двамата автори съставят притчови разкази със стилизирани сценки из скотовъдческия бит. Григорий Цамблак дори стига до „натуралистични“ подробности относно последствията на хвърления крирак върху стадото (гл. 37). С образа на злия пастир всъщност се наслаждава антитезен фон, на който още по-ясно се откроява Евтимиевото учителско съвършенство: „А нашият пастир, гледайки кротко, движейки тихо устни и със свирката на духа призовавайки стадото, събираше го наедно, като дори хромите носеше на рамене, за да не изостанат“ (183). Съответстващи места се четат в „Словото към пастира“ на Йоан Лествичник (8,1; 14,3): „Когато овцете пасат, пастирът нека не престава да употребява свирката на поучителното слово... А ако те все още са като деца, или са немощни, необходимо е и на рамо да ги вземем и да ги понесем“ (218, 225).

И при двамата присъствува алегоричната сцена за „дневната жегата“ и стадото, но Цамблак я тълкува с възходяща символика, която изразява преобразяващата сила на Евтимиевото слово: „А когато настъпеше зной от слънчевия пек и стадото имаше голяма нужда от прохлада, той (Евтимий) го извеждаше на върха на евангелските планини и му даваше пълна свобода, и след това го изпращаше оттам на небесата“ (183—185). В психологичен план Лествичник възприема жегата иносказателно

като чувствено разпалване, с което може да се наруши монашеският обет за постоянно душевно бодърствуване (1, 10); „Когато тези овце, поради дневната жегата, т. е. от телесно разпалване, започнат да дремят душевно, тогава пастирът с поглед към небето е длъжен още по-усърдно да бодърствува над тях; защото във време на такава жегата много от тях стават плячка на възлите“ (214).

Все в същия притчов стил синайският игумен изнася гледището за пастирската отговорност (1,8): „Доколкото тези овце, преуспявайки непрестанно, следват своя пастир, дотолкова и той ще бъде длъжен да дава за тях отговор на Домовладиката“ (214). И по този въпрос Цамблак е верен на преклонението си пред Евтимий, който зтова, че е привел паството си в благочиние, „ще получи не само пълно възнаграждение на господари на стадото, но и много почести“ (183).

Иносказателният образ на *лекаря* — синонимен заместник на *пастира*, се появява в двете разглеждани съчинения („Слово към пастира“, гл. 4—5 и 7; „Похвално слово за Евтимий“, гл. 43).

Като драматична изява на Евтимиевото демоноборчество и храброст Григорий Цамблак представя противопоставянето на патриарха срещу иноверския поробител („варварския цар“) след разоряването на Търновград. Развоят на тази битка е осмислен съобразно идеите на Лествичник и аскетико-догматичната традиция. Според Цамблак дяволските бури се развихрят срещу светеца, за да може той със страданията си да печели венценосни победи над бесовете и да ги осмива (гл. 54). Надигащите се все по-страшни бури от лукавия (гл. 55, 60) не сломяват страдалеца, а го правят победител над беса („варварина“). Идеалистическите постановки за природата на социалното зло са в руслото на официалната средновековна етика, на нейния раздел — теодицията. Към подобни разбирания се придържа и Йоан Лествичник: „Трудолюбивата душа предизвиква бесовете на борба против себе си; с умножаване на борбите, умножават се и венците“ (ст. 26, 156; с. 177); „... нищо толкова не доказва победата над бесовете, както жестоките борби, които те повдигат против нас“ (ст. 27, 49; с. 193).

За доброто познаване на „Лествицата“ от страна на Григорий Цамблак говори една аналогия, която може да се дължи и на въздействие от библейската метафорична стилистика. В началото на пластично пресъздадения епизод за принудителната раздяла на Евтимий с търновци Цамблак пише: „И той тръгна заедно с хората като втори Йеремия — гледка, предизвикваща сълзи дори у камъните⁸ на оня град (Немолоу каменюм оного града сълзам податцано видниѣ“, 217—219). С близка поетична образност Йоан Лествичник разказва за крайния аскетизъм в обителта на каещите се: „Аз видях там души толкова унижени, съкрушени и тъй угнетени от тежестта на греховното бреме, че биха могли да доведат до умиление и самите камъни със своите думи и вопли към бога“ (ст. 5, 12; с. 68).

Едно вглеждане в аскетическото ръководство ще доизясни художествените функции и съпоставянето на Мойсей и Аарон с Патриарх Евтимий („Похвално слово“, гл. 1). За Йоан Синайски Мойсей е ходатай пред Пехова и пример на духовен наставник (ст. 1, 7); „Когато искаме да излезем от Египет и да бягаме от фараона, то и ние имаме належаща нужда от някой Мойсей... са наставляваните от него да преминат морето на греховете и да победят Амалика на страстите“ (25). Когато разсъждава за жертвоприношенията на Аарон, Григорий Цамблак дава много по-висока оценка на Евтимий, който сам себе си е пренесъл в „свещена жертва“. Доброволното себеотрицание е черта на „истинския пастир“⁹ според словото на Лествичник (5, 5):

⁸ Сръ. Авакум, 2, 11: „Заве камень из стени возопиет.“

⁹ Подобен подвиг извършва и Йоан Синайски, ставайки монах, както Даниил Рапски го величае в духа на агиографските изсказания: „Бидейки шестнадесетгодишен, а по съвършенство на разума — хилядогодишен, този блажен мъж принесе себе си като чиста и доброволна жертва на Великия Архиепией и телом се изкачи на Синайската планина, а духом — на небесата.“ Йоан Лествичник. Лествица...

„Любовта е белегът на истинския пастир; защото от любов Великият Пастир на овцете (Евр. 13, 20) предаде себе си на разпятие“ (217). Така че освен пряката възхвала на Евтимиевата саможертва пред отечеството чрез съпоставката с Моисей и Аарон, дълбокият подтекстов смисъл води към алузията с голготския подвиг, с дълга на добрия пастир.

* * *

Между многото причини и условия за идеализирането и митологизирането на Евтимиевия образ в похвалното слово за него, между предпоставките за абстрактния психологизъм и налагащия се дидактизъм в повествованието от значение са изпесените общи места в идейно-художествените системи на Григорий Цамблак и Йоан Синайски. Не само исихастския култ към „Лестницата“ показват тези близки връзки, но те осветляват богатството на художественото майсторство на Григорий Цамблак, който умело намира свои пътища в претворяването на агиографските канони и се добрира до нова висота в постиженията на старобългарската ораторска проза.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ЛИТЕРАТУРНОТЕОРЕТИЧНАТА МИСЪЛ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ (НЕПРОУЧЕНО ПОСОБИЕ ПО ЛИТЕРАТУРНА ТЕОРИЯ ОТ 1872 Г.)

ЯНИ МИЛЧАКОВ

Общите същностни черти на възрожденската ни литературнотеоретична мисъл и синкретичният характер на нейната културна роля неведнъж са били обект на цялостни изследвания в нашата наука¹. Обикновено не без основание се изтъква, че строго теоретичните съчинения като „Наука за неспотворство и стихотворство“ (1871) на П. Оджаков, „Елементарна словесност“ (1873) на Т. Шишков и „Ръководство за словесност“ (1874) на Д. Войников слабо присъствуват в литературния живот на своето съвремие. И действително — имената на „профилираните теоретици“ от Възраждането ни са сред най-честите прицели за унищожителни нападки от страна на Каравелов и Ботев. „Антиреторичният“ патос става дори поетическа тема в лириката от 70-те години — да си припомним Каравеловото „Риторика, догматики /учение бледно...“ или М. Маджаровото „Не ща вече риторика/ нито голяма фрази...“

Причините за тази осъдителна реакция и слабия отзвук на възрожденските ни описателни трудове се коренят на първо място в компилативния им преводно-подражателен характер². На второ място — тяхната поява по време съвпада с активизи-

с. 15. Из „Кратко житие на авва Йоан, игумен на св. Синайска планина, наречен Схоластик, наистина свят отец“, съставено от рантския монах Даниил.

¹ Вж. Г. Димов, Българската литературна критика през Възраждането. С., 1965; Г. Марков, Българска възрожденска критика. С., 1981; Т. Атанасов, История на българската литературна критика. — Изв. Семинара по слав. филологии. С., 1908—1910, кн. III.

² Вж. Д. Леков, „Елементарна словесност“ на Т. Шишков и нейният оригинал. — В: Известия на ИБЛ—БАН. Кн. XXI. С., 1972.